

*Н. М. Зубкова,
кандидат історичних наук,
О. П. Степченко,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

**ЛИСТУВАННЯ
П.Я. СТЕБНИЦЬКОГО З С.О. ЄФРЕМОВИМ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАРОДНОГО ПРОСВІТНИЦТВА
В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Дослідження внеску окремих осіб у загальні процеси розвитку науки та культури сприяють індивідуалізації історичного процесу та висвітленню ролі особистості в контексті епохи. Це, зокрема, стосується таких визначних особистостей українського просвітництва, якими були С.О. Єфремов та П.Я. Стебницький. Проте якщо ім'я С.О. Єфремова, одного з перших українських академіків, повернулося із довгого небуття (майже десятирічне перебування у сталінських таборах, згодом посмертне клеймо “ворога народу” та ватажка “націоналістів-контрреволюціонерів”), то особистість Петра Януарійовича Стебницького ще не отримала належного наукового дослідження.

Вчитуючись у спогади С.О. Єфремова про П.Я. Стебницького, написані з великою повагою та теплотою, розуміємо, що єднала цих сподвижників міцна дружба, яка спиралася на фундамент спільної національно-просвітницької та громадської роботи, й щирі людські стосунки.

Їхній шлях до опанування національної ідеї, віднайдення свого власного місця у бурхливій історії України початку ХХ ст. починався практично однаково. С.О. Єфремову, сину священника, здавалося, походження назавжди визначило долю. І лише непересічне знайомство слухача Київської духовної семінарії з Л. Сколковським, засновником таємної української громади в семінарії, яка займалася культурницькою роботою, кардинально змінило його

життя, спрямувавши сили та розум дев'ятнадцятилітнього юнака на служіння справі відродження України.

П.Я. Стебницький, також священницький син, закінчивши Університет св. Володимира, почав робити стрімку кар'єру чиновника в Петербурзі. За його власними спогадами, за часів навчання в Києві він вважав себе “общеросом” і до українства як до громадської течії ставився скептично. Проте в Петербурзі його не покидало відчуття туги за Україною. І коли до міста приїхав Марко Кропивницький зі своїм знаменитим театром, – “сталося чудо: після кількох вистав з Стебницького-скептика став ... гарячий українець”¹.

Вперше С.О. Єфремов та П.Я. Стебницький зустрілися у 1896 р. у Києві, в помешканні О.Я. Кониського. На питання Єфремова про незнайомця господар відповів стисло: “Стебницький. З Петербурга. Гарний чоловік, тільки чиновник. Завжди на всі гудзики застебнутий”². Знадобилися довгі роки спільної роботи для того, щоб спростувалося це перше враження, щоб крізь зовнішню стриманість та сухість П.Я. Стебницького проглянула ніжна та лірична душа.

Знайомство переросло у теплі дружні стосунки, чи не основною засадою яких було знов таки однаково відповідальне ставлення до громадських обов'язків, вимогливість до власної наукової та творчої праці. За спогадами А.В. Ніковського, публіциста, редактора газет “Рада” та “Нова Рада”, навіть працівники друкарні, роблячи набір текстів, за лише їм зрозумілими ознаками завжди об'єднували двох авторів – Єфремова і Стебницького: “Одірви й мені шматок Смутка (один з псевдонімів П.Я. Стебницького. – *Авт.*): Єфремов і він – перві у нас люди, – рука розборчива, на їх можна і зверх норми нагнати”³.

Обидва діячі – кожен в міру власних можливостей – доклали усіляких зусиль до того, щоб національна книга стала запорукою для культурного відродження українського народу. В другій половині XIX ст., у період шалених утисків стосовно всього українського, у Санкт-Петербурзі в надрах української громади почало працювати “Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг”, яке, завдяки своєму гнучкому статуту, досить швидко перетворилося на популярне українське видавництво. П.Я. Стебницький – спочатку секретар правління (1898–1908), а згодом й голова Товариства (1908–1914) – запрошував до автури, використовуючи свої громадсько-літературні зв'язки та особисті

дружні стосунки, відомих учених, літераторів, публіцистів, зокрема, Б.Д. Грінченка, В.М. Доманицького, М.М. Грінченко, О.Я. Кониського, М.Ф. Комарова, Є.Х. Чикаленка та ін.

Базуючись на досвіді Б.Д. Грінченка – організатора видання дешевих книжок для народу в Чернігові, П.Я. Стебницький часто користувався його настановами – і відносно стосунків з цензурою, і відносно репертуару, і відносно спілкування з авторами. Друкувалися у видавництві “Благотворительного общества” й власні твори Б.Д. Грінченка, зокрема його нарис “Як жив український народ”: за спогадами С.О. Єфремова, часто те, що “диктувала за тих часів Україна, виконати можна було тільки в Петербурзі”⁴. Передчасна смерть видатного просвітника, літератора, публіциста, громадського діяча у 1910 р. стала тяжкою втрапою, на яку відгукнулося все передове українство. Зокрема, петербурзька українська громада звернулася з проханням про написання праці про життя та творчий шлях Б.Д. Грінченка до С.О. Єфремова, який був неперевершеним майстром такого своєрідного літературознавчого жанру, як біографічний нарис.

Монографія “Борис Грінченко. Про життя його та діла” вийшла друком у 1913 р. (СПб., 1913). Написана з глибоким знанням особистості небіжчика та ґрунтовним аналізом його творчості, книга мала значний громадський резонанс і швидко стала раритетом. П.Я. Стебницький планував до видання другий випуск монографії, на жаль, його смерть не дозволила здійснити цей задум.

Пропоновані до публікації листи П.Я. Стебницького до С.О. Єфремова (1912–1913, з Санкт-Петербурга до Києва) висвітлюють спілкування редактора “Благотворительного общества” з автором біографічної праці про Б.Д. Грінченка.

№ 1

Дорогий Сергій Олександрович !

В прикре становище ми стали з “просвітянськими грошима”. Треба б з ними щось робити, видавати книжки, а ми по умові з ліквідаційною комісією мусимо дождати, поки нам пришлють біографію Грінченка. А коли це буде? Розуміється, можна б і не ждати, порушивши умову. Але ж і по суті справи цікаво і важно дати громадянству добру популярну біографію Грінченка. Отже нам і по щирости хотілось би виконати умову просвітян.

Може б Ви таки якось спромоглись докінчити ту розпочату біографію? Зробіть нам таку ласку, посидьте кілька вечорів, та вже доведіть її до ладу і пришліть нам. Треба вже з цим якось кінчати, бо коли одтягать на далі, або взятись за який інший матеріал, то тоді вже не буде імпульса кінчати біографію і вона пролежить у Вас бо-знає доки. Ось Вам близько свята, використайте їх. І перед Марією Миколаєвною хотілося-б очиститись. А то вона пропонує нам то те то се, а ми їй відповідаєм, що нічого не можемо робити, поки не буде біографії. Та й сама ж Марія Мик[олаївна], мабуть, дожидає тої біографії нетерпляче, – все ж якась утіха...

Отже, обміркуйте, дорогий Сергій Олександрович, як би так довести це діло до кінця. Одкладіть вже щось друге, а Грінченка допишіть тай присилайте. Відшукайте гарного портрета.

Бувайте здоровенькі.

Ваш П. Стебницький

16. III. 1912.

В.О. Кадетская лінія, д. 9, кв. 11.

ІР НБУВ, ф. 3 17, № 1294. 2 арк.

№ 2

Дорогий Сергій Олександрович!

Будь-ласка, сповістіть – чи сподіватись нам в ближнім часі рукопису про Грінченка, чи ця справа ще затягнеться. Хотілось би знати запевне, щоб розміркувати остаточний план видавництва до кінця року.

А коли пощастило викінчить і зберетесь вислати, то не забудьте і про малюнки та портрети.

До речі – сповістіть і про те, скільки, по звичайним умовам покійної “Просвіти“, треба буде Вам вислати, як гонорар за працю.

Пишіть мені по новій адресі, – я переїхав:

Петерб[урзька] стор[она], Малий просп., д. 22, кв.17.

Ваш П. Стебницький

31.VIII. 1912.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1295, 1 арк.

№ 3

Дорогий Сергій Олександрович!

Ну, то як же буде з біографією Грінченка ? Чи ждати і коли

саме? Шкода, що там якихсь зосталось дві години Вам над нею поседіть тай усе, – а ніяк не виходить... А тим часом от я чув од Корольова, що видавництво “День” збирається випускати біографію Грінченка. Це вже буде нам на прикрість, що сторонні люде спромоглись раніш, ніж спадкоємці “Просвіти“ ...

Може якось упораетесь і не забаритесь прислати? То сяк так ми-б до Великодня встигли випустити.

Ну, як там у Вас, чи все добре? Як здоровья? Над чим тепер працюєте? Чи буде Ваша історія літератури друкуватись в перекладі? А в оригіналі ще не розійшлась? Мабуть скоро доведеться обробляти нове видання?

Бувайте здоровенькі, щиро бажаю всього найкращого.

Ваш П. Стебницький

29 / I 1913.

Петерб[урзька] ст[орона], Малий просп., д. 22, кв. 17.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1296, 1 арк.

№ 4

Дорогий Сергій Олександрович!

З великою радістю дістав я сьогодні од Вас рукопис і малюнки до біографії Грінченка. Ще не читав, але досить того, що вже рукопис єсть. Не знаю, як піде друк, – постараємось встигнути до Великодня.

Коли буде яка потреба в перемінах, я Вас, розуміється, сповіщу, незалежно од того, що буду висилати коректури. А поки що візьміть на увагу те, що заголовок треба поставити якийсь інший, бо ми вже маємо одну брошюру “На громадській роботі “ (№ 40, про П. Куліша, зложив Д. Дорошенко). Очевидно, не можна повторюватись. Вже поміркуйте там, тай одпишіть, як-би Ви думали...

Живемо кепсько, – як каже Лермонтов: ”За все, за все тебя благодарю... “ аби не довго зоставалось дякувати...

Бувайте здоровенькі.

6 / II 1913. Ваш П. Стебницький

Петерб[урзька] сто[рона], Малий просп., д. 22, кв. 17.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1297, 1 арк..

№ 5

Дорогий Сергій Олександрович!

Оце вже починаю Вам слати коректуру. Це перша (наша)

корректур, ще мною не читана, отже там мабуть багато друкарських помилок, то на них уваги не звертайте. Це в свій час буде виправлено. Переглядайте з боку текста, редакції. Тут де в чому Вам мабуть доведеться чимало внести поправок та переробок, читаючи. Нам Ваша праця взагалі, розуміється, дуже до вподоби, брошурка вийде гарна. Але рецензенти наші (власне один, бо другий був я сам) поробили, що до викладу де-які уваги, які Ви може признаєте слухними.

Почну з своїх. Єсть повторення, які може краще б позкорочувати. Особливо там де говориться про значення рідної мови (з початку), знов про мову в школі (в кінці), про боротьбу з цензурою (в середині).

Далі – трохи мені здаються небезпечними з цензурного погляду де які місця передмови (“мужиком світ держиться “ і т.п.) та в середині – про школу (“начальство хтіло, бачте, щоб ми забули свою мову...”). Поміркуйте, будь ласка, як його обминути небезпеку. Он Ви там (власне, не “Ви”, а редакція “Ради “) – як бережетеся, – що самих невинних моїх фельєтонів боїтесь, а нам сюди посилаєте такі речі про “начальство “...

Далі ще одно небезпечне місце – в початку першої глави – похвала “забороненим “ книжкам. Не помириться з цим цензура – і треба поберегти Вашу книжку, щоб вона не пішла між заборонені...

Далі – прикре вражіння робить характеристика “товаришів-учителів“ в середині першої глави. Що Вам скажуть на те передплатники “Світла “! Головне, тон такий, що наче справді всі учителі сволоч, дуже якимось узагальнено. Коли справді трапились Грінченкові такі погані товариші, то треба якимось зазначити, що це було явище індивідуальне...

Ще одно непевне місце – про Грінченка-вчителя, як він дурив “начальство“: “вчив чого сам хотів, а начальство думало собі, що він по казенному вчить і не чіплялось до кого “. Чи не можна без “начальства“? Уявіть собі, як воно буде цю книжку читати і що скаже. А крім того, ця риса власне нічого не додає до характеристики позитивного...

Трохи бліде вражіння робить передмова. В кінці зведено все до Грінченка-письменника, тимчасом як його значіння не в тім головне...

Другий рецензент теж невдоволений передмовою і каже, що бажання на кількох сторінках розвинути ідею народнього письменства разом з його історією привело до неясности провідних

думок. Далі – в біографії зауважає штучність характеристики дитячих років Грінченка; виходить, наче малий Борис був од колиски свідомим українцем, – замість того щоб показати, якими впливами з звичайного хлопчика виробився національно свідомий чоловік (наймити, школа, далі адміністративні кари). Нарешті, взагалі, на думку рецензента, почувується спішність роботи – в повтореннях то що.

Я переказав коротко основні уваги того рецензента, досить з Вас, – перегляньте і, як признаєте потрібним, використайте. Ще він поробив багато дрібних уваг до окремих місць, – посилаю їх Вам в оригіналі, може що здасться цікавим, а потім верніть. Нумерація пристосована до рукописа, але по ряду може знайдете, що куди належить в коректурі. Рукопис посилати не можу, бо треба самому для коректури. Тай не варто – по характеру уваг самі побачите, що слід відшукати, а що – байдуже.

Ми на засіданні одповіли рецензентові, що Єфремов одповідає сам за себе і переробляти його нам нема на що. Але може Ви самі схочете поглянути на свою працю, як критик, то тоді де-що з наших уваг Вам може і знадобиться. Отже не сердьтесь за ці рецензії і не думайте, що ми хотіли особливо до Вас чіплятись.

Посилаю разом назад фотографічні знімки. З присланих 7 штук я, по пораді з Олекс[андром] Гнат[овичем], узяв тільки 4. Не брав – хутора, померлого і хреста.

А як думаєте, чи не добре було-б в кінці приложити список творів Грінченка? Правда, це дуже буде великий список, але для читача цікаво мати під рукою. Принаймні, хоч найважніщі, або заголовки окремих видань. Поміркуйте – чи легко це скласти і прислати нам?

Тим часом бувайте здоровенькі.

Ол[ександр] Гнат[ович] турбується, що Ви довго не пишете йому. А й мені цікаво, щоб Ви скоріще йому одповіли на його запитання про книжечки по жидівському питанню, з цим нам хочеться не баритись. Коли можна, дайте пораду і пришліть, що єсть.

Ваш П.Стебницький

Христос воскрес!

Петрог[радська] стор[она], Малий просп., д. 22, кв. 17.

P.S. Не забудьте ж дати новий заголовок!

[7. IV. 1913].

ІР НБУВ, ф. 317, № 1298, 2 арк.

№ 6

Дорогий Сергій Олександрович!

Спасибі за коректуру, – трохи мені соромно, що Ви навіть і мою роботу зробили – повиправляли і дрібниці коректорські. Другу пришлю – це вже буде зверстана. А поки друкарня зробить, будь ласка, поклопочіться зробити у Марії Миколаєвни, чи не знайдеться якого підходящого автографа – так щоб не тільки підпис Б[ориса] Д[митровича], а ще й два-три характерних рядки, який афоризм або що, – ну як наприклад:

“Ми для роботи на світ народились,
Ми для борні живемо...”

Може знайдете що краще. Мені здається, це було-б добре умістити таке характерне motto з підписом під портретом, – це дало-б цілоти книжці.

Коли-ж – або не знайдете нічого підходящого в автографах у М[арії] М[иколаївни], або признаєте з нею це непотрібним, то зараз про це одпишіть: тоді я обмежусь тільки автографом підпису, взявши його десь тут з листів або портрету.

Само собою, що коли щось пришлете, то я тільки зніму кліше тай зараз поверну оригінал Вам [...]

Бувайте здоровенькі.

P.S. З Вашим гонораром зроблю обрахунок, як тільки виявиться розмір книжки.

Ваш П. Стебницький.

5.V.1913.

Петерб[урзька] стор[она], Малий просп., д. 22 кв. 17.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1299, 2 арк.

№ 7

Дорогий Сергій Олександрович !

Ну, то як же воно буде? Чи ждати автографа? Вияснилась історія з посилкою? Сповістіть, будь ласка, щоб я вже знав, як з тим бути, а разом може таки повторите відповіді на мої запитання що до видань ”Просвіти“.

Усього кращого.

Ваш П. Стебницький

28.V. 1913.

Петерб[урзька] стор[она]. Малий просп., д. 22, кв. 17

ІР НБУВ, ф. 317, № 1300, 1 арк.

№ 8

Дорогий Сергій Олександрович!

Посилку врешті одержав – певне Ваш розсильний просто забув про доручення. Зараз, як зроблять кліше, верну книжку М[арії] М[иколаївні]. На жаль, вибрані Вами рядки підчищені автором, не знаю, чи добре вийдуть. [...].

Спасибі за відповіді. Нагадайте лиш мені, як "Просвіта" лічила гонорар – за 16 стор. Свого формату чи за 32 сторінки? Формати наші більш менш підходящі.

Посилаю решту зверстаної брошюри – і дожидаю од Вас.

Тим часом всього найкращого.

Коли будете в Києві?

Ваш П. Стебницький

ІР НБУВ, ф. 317, № 1301, 1 арк.

¹ П.Я. Стебницький. – К., 1926. – С. 13.

² Там с амо. – С. 12.

³ Там само. – С. 22.

⁴ Там само. – С. 15.